

Persepsi Masyarakat Terhadap Keupayaan Pengembangan Dana Masjid

Mohd Yahya Mohd Hussin*, Fidlizan Muhammad, Azila Abdul Razak, Mohamad Ali Roshidi Ahmad

Fakulti Pengurusan dan Ekonomi Universiti Pendidikan Sultan IdrisTanjong Malim, Perak, Malaysia

*Corresponding author: yahya@fpe.upsi.edu.my

Abstract

Mosque is a religious institution that has an important role in Islamic society. Though the establishment was initially as a place of worship, but the function and its importance is growing from time to time. One of the roles is to develop the Muslims economy through the management of charity, endowment and so on. With the donations and endowment obtained from various parties, mosque institutions are believed to be able to execute this responsibility and trust. Therefore, the purpose of this study is to identify the level of acceptance of the society towards the mosque the potential of mosque fund expansion in Perak state. This study was conducted on 4,000 respondents across the state of Perak with a total of 2,337 persons (58.42 percent) responded to the questionnaires. The results showed that nearly 75 percent of the respondents agreed that the mosque funds should be expanded to activities that can increase the mosques' income and led to a positive impact on society. However, in this effort, a few issues related to the management and administration of mosque must be promptly addressed in order to ensure the role of mosque institution as a center of unity and glory of Muslim society in every aspect of life can be achieved.

Keywords: Mosque institution; State of Perak; mosque administration; mosque fund

Abstrak

Masjid merupakan sebuah institusi agama yang mempunyai peranan penting dalam masyarakat Islam. Meskipun fungsi penubuhan masjid pada awalnya agak terhad iaitu sebagai sebuah tempat ibadat, namun fungsi dan kepentingannya semakin berkembang dari semasa ke semasa. Salah satu peranannya ialah membangunkan ekonomi umat Islam menerusi pengurusan sedekah, wakaf dan sebagainya. Bersumberkan sumbangan sedekah dan wakaf daripada pelbagai pihak, institusi masjid diyakini mampu untuk melaksanakan tanggungjawab dan amanah ini. Oleh itu, kajian ini adalah bertujuan untuk mengenal pasti tahap penerimaan masyarakat terhadap pengurusan institusi masjid dan potensi pengembangan dana masjid di negeri Perak. Kajian ini dilakukan terhadap 4,000 orang responden di seluruh negeri Perak dengan maklum balas diterima seramai 2,337 orang (58.42 peratus). Dapatan kajian menunjukkan hampir 75 peratus daripada responden bersetuju agar dana kewangan masjid ini dikembangkan kepada aktiviti-aktiviti yang dapat meningkatkan pendapatan masjid dan memberi kesan berantainya yang positif kepada masyarakat. Namun begitu, dalam mengupayakan dana masjid ini, beberapa isu berkaitan pengurusan dan pentadbiran masjid juga perlu ditangani dengan segera bagi memastikan peranan institusi masjid sebagai pusat penyatuan dan kegemilangan ummah Islam dalam pelbagai ruang kehidupan dapat dicapai.

Kata kunci: Institusi masjid; Negeri Perak; pentadbiran masjid; dana masjid

© 2014 Penerbit UTM Press. All rights reserved

1.0 PENGENALAN

Institusi masjid merupakan simbol syiar Islam yang menyatupadukan umat Islam dalam pelbagai bidang. Ia merupakan pusat pembangunan modal insan sama ada daripada aspek kerohanian, akhlak mahupun kehidupan bermasyarakat. Umumnya, ketika saat kegemilangan pemerintahan kerajaan Islam dahulu, masjid mempunyai pelbagai fungsi. Antara fungsinya ialah sebagai pusat rujukan penting melibatkan soal pengurusan dan pentadbiran negara, pusat perkembangan kewangan dan ekonomi, penyebaran dan perluasan bidang keagamaan, menegakkan keadilan dalam perundangan, pemupukan institusi sosial dan sebagainya (Joni Tamkin dan Che Zarrina, 2003). Fungsi yang komprehensif ini menjadikan masjid sebagai pusat tumpuan masyarakat pada waktu itu.

Kini, persepsi masyarakat terhadap peranan yang dapat dimainkan oleh institusi masjid semakin sempit. Masjid dilihat hanyalah sebagai tempat ibadat semata-mata, manakala peranan-peranan masjid yang lain seperti pusat ekonomi, sosial dan kehakiman telah diambil-alih oleh institusi, kementerian, lembaga, pusat dan sebagainya yang diwujudkan oleh pihak kerajaan (Fidlizan dan Mohd Yahya, 2009). Persepsi masyarakat yang sempit ini akan membataskan fungsi sebenar masjid seterusnya melenyapkan kegemilangan masjid.

Oleh itu, pelbagai usaha untuk mengembalikan peranan masjid yang lebih komprehensif telah mula digerakkan. Berbagai forum, bengkel dan seminar telah diadakan bagi melihat kembali fungsi dan peranan masjid yang bukan sahaja sebagai tempat beribadat, bahkan juga berperanan mendidik masyarakat dengan sifat dan amalan yang baik seperti derma, sedekah dan wakaf. Amalan derma, sedekah dan wakaf amat signifikan dengan institusi ini disebabkan ianya dianggap sebagai institusi yang menguruskan kepentingan orang-orang Islam semasa hidup dan juga mati. Kebiasaannya, jumlah kutipan derma dan sedekah adalah paling banyak pada hari Jumaat iaitu ketika solat Jumaat. Kutipan daripada derma, sedekah dan wakaf ini akan disalurkan semula kepada masyarakat dalam bentuk aktiviti kerohanian

seperti kuliah keagamaan, sambutan hari kebesaran Islam, pengurusan jenazah dan tanah perkuburan Islam. Selain daripada itu, masjid juga memiliki tanah wakaf yang diusahakan dalam bentuk binaan kediaman, kedai atau tanah kosong yang disewakan kepada masyarakat setempat (Hasan, 2008). Dengan wujudnya situasi sebegini, jelas membuktikan bahawa institusi masjid mempunyai sumber dana yang berterusan dan dapat digunakan untuk faedah jangka panjang (Fidlizan *et al.*, 2007). Kesediaan dana yang berterusan ini turut dipengaruhi oleh status Malaysia sebagai sebuah negara yang mempunyai majoriti penduduk beragama Islam¹.

■ 2.0 PENGURUSAN DAN PENTADBIRAN MASJID DI NEGERI PERAK

Menurut Azman (2003), pengurusan dalam perspektif Islam ditakrifkan sebagai perlunya ada seorang pengurus yang mengatur tentang urusan pekerja dan pengurusan pelbagai sumber sesebuah organisasi yang mana kedua-dua pihak tersebut mempraktikkan cara hidup *syumul* berpandukan Al-Quran dan Al-Sunnah. Manakala pentadbiran pula ialah proses menjana kemanusiaan dalam mencapai keberhasilan operasi dengan syarat penggunaan optimum kemahiran manusia (Abdul Munir, 2012). Dalam konteks Islam, pengurusan dan pentadbiran adalah berhubungan langsung dengan keimanan kepada Allah yang mana ia bertujuan untuk menyempurnakan masalah kebaikan yang ditentukan oleh syariat Islam (Abdul Munir, 2012). Sistem pengurusan dan pentadbiran yang cekap dan efisien lazimnya dapat dilihat melalui struktur organisasi yang tersusun dan praktikal serta boleh mencapai objektif penubuhan sesebuah organisasi.

Oleh itu, bagi memperkasakan fungsi masjid, institusi masjid perlu diurus dan ditadbir dengan cekap dan efisien. Pengurusan dan pentadbiran masjid yang cekap akan melahirkan masyarakat yang harmoni, maju dan berdaya saing dalam pelbagai aspek khususnya yang melibatkan perkembangan Islam itu sendiri (Abdul Munir, 2012). Sebagai contoh, perkembangan dan penyebaran awal Islam di Madinah bermula dari pengurusan dan pentadbiran masjid yang cemerlang sebagai pusat ibadat, pusat pengembangan ilmu pengetahuan, pusat pentadbiran negara dan wilayah, pusat pengembangan ekonomi ummah, pusat pertemuan komuniti setempat, pusat penyebaran maklumat, pusat kegiatan sosial dan sebagainya (Norrodzoh *et al.*, 2006).

Sistem pengurusan dan pentadbiran masjid di negeri Perak dikendalikan oleh Ahli Jawatankuasa (AJK) masjid dan pegawai masjid. Perbezaan tanggungjawab yang digalas oleh kedua-dua pihak ini dapat dijelaskan melalui Jadual 1. Pengurusan sesebuah masjid dipertanggungjawabkan kepada ahli-ahli jawatankuasa yang dilantik. Kaedah perlantikan AJK masjid berbeza di antara negeri-negeri di Malaysia (Hairunnizam *et al.*, 2009). Bagi negeri Perak, kaedah perlantikan Jawatankuasa Kariah dilantik oleh Majlis Agama Islam Perak berdasarkan Seksyen 93, Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Perak) 2004 dan Kaedah 3, 4 dan 5. Melalui kaedah-kaedah Jawatankuasa Kariah 1998 dan Borang JK1, Pegawai Tadbir Agama dan Penghulu setelah berunding dengan Orang Besar Jajahan yang kemudiannya mencadangkan kepada Majlis melalui Pengerusi Jawatankuasa Agama Islam untuk perlantikan Jawatankuasa Kariah.

Jadual 1 Kumpulan pengurusan masjid

Pasukan	Nama	Peranan	Bilangan Ahli	Kaedah Perlantikan
Pertama	Ahli Jawatan Kuasa Masjid	Merancang dan mengelola semua aktiviti masjid.	10-16 orang	a) Penamaan calon melalui mesyuarat agung kariah dan senarai diserahkan untuk pengesahan oleh pihak Majlis Agama. b) Melalui lantikan oleh pihak Majlis Agama. c) Tiada elau diberikan.
Kedua	Pegawai-Pegawai Masjid	Menjalankan tugas yang ditetapkan dan tidak terlibat dalam pelaksanaan dan perancangan aktiviti masjid.	Imam, Khatib, Bilal dan Siak	Dilantik oleh pihak Majlis Agama dan menerima elau.

Sumber: Buku Panduan Tugas Jawatankuasa Kariah dan Pegawai-Pegawai Masjid Negeri Perak Darul Ridzuan.

Tempoh perlantikan seseorang Ahli Jawatankuasa Kariah hendaklah bagi suatu tempoh tidak melebihi tiga (3) tahun dan tidak dibenarkan menganggotai dua (2) Jawatankuasa Kariah yang berlainan kecuali mendapat kelulusan Majlis. Kaedah perlantikan ini termaktub dalam Buku Panduan Tugas Jawatankuasa Kariah dan Pegawai-Pegawai Masjid Negeri Perak Darul Ridzuan. Di Malaysia, masjid dibahagikan kepada enam (6) kategori untuk tujuan memudahkan pemfokusan operasi serta menyemarakkan fungsi masjid dengan lebih berkesan iaitu Masjid Negara, Masjid Negeri, Masjid Jamek Daerah, Masjid Institusi, Masjid Kariah dan surau yang digunakan untuk solat Jumaat (Ajmain @ Jimaain, 2008).

Selain dari mentadbir masjid, AJK masjid yang dilantik bertanggungjawab untuk menguruskan harta dan dana masjid. Jawatankuasa ini juga diberi kuasa oleh pihak Majlis Agama Islam Negeri (MAIN) untuk mengadakan kutipan wang khairat, menyelenggara masjid, menguruskan tanah wakaf, perkuburan dan harta milik khas masjid dengan kebenaran pihak Majlis. Pemberian kuasa ini jelas dinyatakan dalam Enakmen Pentadbiran Agama Islam atau Undang-undang Pentadbiran Hukum Syarak yang diwartakan oleh setiap negeri. Namun begitu, kebanyakan masjid tidak memberi elau kepada ahli jawatankuasa ini.

Dari aspek pengurusan kewangan masjid pula, terdapat dua bentuk sumber kewangan yang diterima oleh masjid iaitu; *pertama*, peruntukan dari kerajaan negeri dan *kedua*, sumbangan dari orang ramai (Maliah, 2007). Menerusi dana yang diterima dari kerajaan negeri membolehkan sesebuah masjid melalui kebenaran oleh pihak MAIN untuk menyelenggara masjid dan mengendalikan aktiviti-aktiviti

¹Penduduk Malaysia yang beragama Islam adalah seramai 61.3 peratus pada tahun 2010 (Jabatan Perangkaan Malaysia).

kerohanian. Manakala, sumbangan dari orang ramai pula disalurkan bagi tujuan membiayai aktiviti-aktiviti sosial yang tidak dibiayai oleh kerajaan negeri. Oleh kerana setiap dana tersebut diperolehi dari dua sumber yang berbeza, maka prosedur pengurusan bagi setiap dana juga berbeza. Selain daripada dua dana tersebut, masjid juga menerima sumbangan dalam bentuk lain iaitu zakat dan sumbangan dari pihak korporat (Fidlizan *et al.*, 2007). Dengan pengumpulan sumber dana yang tinggi, maka tidak mustahil institusi masjid mampu menjadi pemangkin kepada pertumbuhan ekonomi masyarakat setempat dan juga umat Islam secara makronya.

■3.0 KAJIAN LITERATUR

Masjid dari segi bahasa bermaksud tempat sujud (Roslan, 2008). Menurut Al-Fairuz Abadi (1987), sujud yang boleh difahami adalah membawa konotasi patuh, menghina diri, merendahkan diri, rasa harap dengan meletakkan dahi ke bumi sebagai tanda pengabdian diri kepada Allah SWT. Perkataan masjid berasal dari perkataan Arab *sajada*, *yasjudu*, *sajdan* atau *sujudan*. Sujud dalam pengertiannya bererti patuh dan menghina diri dengan meletakkan dahi ke bumi sebagai tanda pengabdian diri kepada Allah SWT (Al-Kamus Al-Muhit, 1987). Abdullah dan Muhyidin (2003) pula berpendapat masjid merupakan suatu binaan yang dikhususkan untuk umat Islam dalam menjalankan ibadat yang tertentu serta kegiatan-kegiatan yang dibenarkan oleh agama. Masjid yang dikaitkan dengan sujud juga memberikan pengertian, antara lain rasa penghormatan, kesedaran terhadap kekhilafahan, kemahuan mengikuti atau menyesuaikan dengan ketetapan Allah SWT iaitu *sunnatullah* dan sebagainya (Roslan, 2008). Selain itu, masjid juga amat istimewa kerana setiap umat Islam berkewajipan untuk mengimarahkan masjid sekurang-kurangnya seminggu sekali untuk menunaikan solat Jumaat dan ia tidak boleh diwakilkan kepada orang lain.

Peranan masjid pada zaman Rasulullah SAW dilihat begitu meluas sehingga menjadi tempat menyambut para utusan asing dan delegasi sesuatu kabilah (Shaikh Ali Mohamad, 2003). Selain itu, masjid juga menjadi tempat memeterai perjanjian-perjanjian, di samping menjadi tempat pertemuan orang-orang Islam dan tempat menyambut tetamu (Zainuddin, 2001). Sesungguhnya masjid telah memainkan peranan yang sewajarnya dalam Islam dan ia juga merupakan tempat yang sentiasa dikunjungi dan bertindak sebagai pencetus ketamadunan dan pusat pengetahuan yang melahirkan para ilmuwan yang dapat membantu perkembangan sejarah kemanusiaan serta mengubah haluan sejarah dunia (Joni Tamkin dan Che Zarina, 2003). Justeru, ianya menuntut supaya peranan masjid perlu diperkasakan bersama-sama dengan sistem pengurusannya yang sistematik.

Konsep pengurusan dan pentadbiran masjid yang cekap mampu melahirkan masyarakat yang maju dalam pelbagai aspek terutamanya dalam mengembangkan syiar Islam. Apa yang penting, pengurusan yang baik perlulah diterjemahkan dalam bentuk pelaksanaan dan tindakan agar masjid itu dapat berfungsi sepenuhnya seperti mana yang disarankan oleh Rasulullah SAW. Mohd Affandi (1991) mengatakan konsep pengurusan dalam perspektif Islam berhubungan secara langsung dengan keimanan kepada Allah SWT. Oleh itu, setiap keputusan yang dibuat oleh pihak pengurusan masjid perlulah bermatlamat ke arah menyempurnakan masalah kebaikan yang ditetapkan oleh syarak. Dalam sistem pengurusan Islam, masjid adalah institusi wakaf, sama ada yang disediakan oleh kerajaan atau diserahkan secara ikhlas oleh individu kepada individu tertentu atau kepada institusi kerajaan untuk diurus dan ditadbir (Hasan, 2008). Justeru itu, institusi masjid mesti diurus tadbir dengan berkesan atas roh keikhlasan dan amanah daripada Allah SWT.

Ahmad Puhad dan Siti Roddiah (2010) dalam kajiannya mendapati masjid yang cemerlang perlu dirancang, dipimpin, diurus dan ditadbir dengan baik serta berlandaskan ketentuan syarak. Selain itu, Ahmad Zaki (2007) pula mengatakan bahawa pengurusan masjid yang baik akan membolehkan sesebuah institusi masjid tersebut beroperasi sebagai sebuah organisasi tersusun, berkemampuan menyusun aktiviti pengimarahkan yang menarik, mempunyai kecekapan dalam menguruskan dana masjid serta berkemampuan meningkatkan imej masjid di mata masyarakat. Ajmain @ Jimaain (2008) pula berpendapat bagi mengurus masjid secara berkesan, pengurusan masjid perlu sentiasa peka kepada perkembangan semasa untuk memastikan aktiviti dan program yang dilaksanakan berjalan dengan lancar, misalnya penekanan kepada konsep 6P dalam pengurusan iaitu perancangan, pelaksanaan, pemantauan, pengawalan, penilaian dan pembetulan.

Nasoha (2001) pula berpendapat mereka yang mentadbir urus institusi masjid lazimnya terdiri daripada mereka yang arif tentang soal-soal keagamaan, imu sosiologi dan kemasyarakatan serta ilmu pedagogi pendidikan setempat. Oleh itu, urus tadbir masjid yang cekap dan efisien merupakan jantung dan nadi dalam sesebuah masyarakat. Namun, kajian oleh Ahmad Nawawi *et al.* (2008) membuktikan bahawa kebanyakan pengurusan masjid di Malaysia masih berada pada tahap lama dan tidak produktif walaupun perubahan organisasi semakin pesat melalui ISO, MPK, KMK dan lain-lain.

Sementara itu, Hairunnizam *et al.* (2009) pula menyatakan bahawa antara faktor yang menyumbang kepada kekuatan masjid dalam pembentukan modal sosial ialah keaktifannya menganjurkan program kemasyarakatan seperti ceramah, kuliah, kursus, gotong-royong dan aktiviti sosial lain. Dapatan kajian menunjukkan bahawa keaktifan masjid dipengaruhi secara signifikan oleh tahap pendidikan pengurus utama, kecukupan dana, kategori masjid dan gaya pengurusan. Pandangan ini disokong oleh Roslan (2008) yang menyarankan pihak pengurusan institusi masjid perlu membuat persediaan lengkap bagi merapatkan hubungan masyarakat dengan institusi masjid. Antara kaedah yang boleh dilaksanakan ialah dengan menyediakan tempat ibadah yang selesa, aktiviti pengajian yang teratur dan sistematik, ketelusan dalam kewangan, serta mengurangkan konflik institusi.

Kajian oleh Siti Alawiah *et al.* (2008) menunjukkan masih terdapat kelemahan dalam amalan pengurusan kewangan masjid di seluruh Malaysia misalnya dari aspek sistem kawalan belanjawan di mana masjid tidak menyediakan belanjawan tunai sebagai rujukan pengurusan kewangan, tidak membuat laporan lengkap mengenai kutipan dan perbelanjaan dana sedekah dan sebagainya. Selain itu, tidak wujud satu piawai yang standard dari aspek pengawasan fizikal, kuasa, pencatatan urusniaga kewangan, pengasingan tugas, operasi bank serta pelaporan maklumat kewangan yang diguna pakai oleh masjid-masjid di Semenanjung Malaysia. Kelemahan-kelemahan ini akan mendorong berlakunya penyelewengan seperti penipuan, kecurian dan aktiviti yang menyalahi undang-undang.

Dari aspek pengembangan dana pula, masjid dilihat berperanan sebagai satu institusi yang berpotensi dalam menangani krisis ekonomi. Kajian oleh Mohd Yahya *et al.* (2012) mendapati simpanan tunai institusi masjid di negeri Perak adalah sebanyak RM7.8 juta bagi 241 buah masjid. Fidlizan dan Mohd Yahya (2009) pula berpendapat peranan masjid dalam sosio-ekonomi ini perlu diketengahkan memandangkan institusi masjid mempunyai dana yang agak besar terutamanya masjid-masjid yang berada di kawasan bandar dan pekan serta yang mempunyai kepadatan penduduk dan pendapatan yang tinggi. Namun begitu, dapatan kajian oleh Jaafar *et al.* (2001)

menunjukkan kebanyakan masjid-masjid di Malaysia menyimpan beku dana yang disumbangkan oleh masyarakat awam. Sumbangan kewangan tersebut tidak disalurkan kepada aktiviti-aktiviti yang mampu memberikan pulangan atau hasil yang menguntungkan kepada masjid dan ahli kariah setempat. Selain itu, masjid juga dikatakan cenderung membuat simpanan dalam akaun semasa dengan mendapat keuntungan dan pulangan yang rendah (Jaafar *et al.*, 2001). Sehubungan itu, Zainuddin (2009) mencadangkan agar Ahli Jawatankuasa Pengurusan Masjid dianggotai oleh individu yang mempunyai kepakaran dan pengetahuan dalam bidang tertentu seperti ahli perniagaan, usahawan, akauntan dan juga golongan ustaz. Ini bertujuan untuk memastikan dana masjid dapat dikembangkan dan disalurkan kepada aktiviti-aktiviti ekonomi yang produktif melalui penubuhan institusi berpusat seperti bank dan koperasi masjid serta saham wakaf dan seterusnya memberi limpahan positif kepada masyarakat setempat (Mohd Yahya *et al.*, 2011).

Faktor lokasi pembinaan masjid yang strategik juga amat penting bagi menjadikan masjid sebagai pusat ekonomi setempat dalam memenuhi keperluan harian masyarakat (Salawati, 2008). Dengan lokasi masjid yang strategik ini membolehkan masjid dijadikan sebagai *one stop center* bagi masyarakat setempat dan secara tidak langsung mampu mengimarahkan masjid yang dibina.

■4.0 METODOLOGI KAJIAN

Kajian ini menggunakan kaedah kuantitatif dengan melibatkan sebanyak 4,000 responden di seluruh negeri Perak. Jadual 2 menunjukkan bilangan borang soal selidik yang diedarkan kepada ahli kariah yang merangkumi enam belas daerah di Perak. Data kajian yang diperolehi dianalisis menggunakan perisian SPSS 19.0.

Jadual 2 Jumlah borang yang diedarkan dalam kajian mengikut Daerah Pentadbiran MAIP

Bil.	Daerah	Bilangan Borang Yang diedarkan Kepada Ahli Kariah
1.	Bagan Serai	200
2.	Gerik dan Pengkalan Hulu	200
3.	Kuala Kangsar	300
4.	Parit Buntar	250
5.	Lenggong	150
6.	Manjung	350
7.	Ipoh	400
8.	Selama	150
9.	Teluk Intan	400
10.	Batu Gajah	250
11.	Seri Iskandar	150
12.	Taiping	350
13.	Slim River	250
14.	Kampung Gajah	250
15.	Tapah	200
16.	Kampar	150
	Jumlah	4000

Soal selidik yang digunakan oleh pengkaji adalah berbentuk tertutup di mana responden dikehendaki memilih jawapan yang bersesuaian dengan kehendak mereka. Dalam kajian ini, satu set soal selidik telah disediakan bagi mengenal pasti tahap kepuasan masyarakat terhadap pengurusan dan pentadbiran dana masjid di negeri Perak. Setiap bentuk soal selidik yang diedarkan mempunyai lima (5) bahagian dengan menggunakan skala taburan likert (bahagian B, C dan D) seperti dalam Jadual 3.

Jadual 3 Reka bentuk soal selidik ahli kariah

Bahagian	Soal Selidik (Ahli Kariah)
A	Demografi & Persetujuan Penjanaan Dana Masjid
B	Tahap Kepuasan Masyarakat Terhadap Pengurusan dan Pentadbiran Masjid
C	Persepsi Masyarakat Terhadap Pengurusan Kewangan Masjid
D	Persepsi Kaedah Pengembangan Dana Masjid
E	Cadangan

■5.0 KAJIAN RINTIS

Kajian rintis dilakukan terlebih dahulu bagi menguji dan membina keberkesanan alat ujian, menilai kebolehlaksanaan atau kemunasabahan kajian, mengenal pasti masalah yang mungkin akan timbul dalam kajian sebenar dan menilai kesesuaian soalan kajian (Chua, 2006). Sebanyak 100 borang soal selidik telah diedarkan kepada responden yang dipilih secara rawak bagi mengetahui kebolehpercayaan instrumen yang telah dibina di sekitar negeri Perak.

Pengkaji telah menggunakan ujian '*Cronbach Alpha*' kerana ujian tersebut memberikan suatu koefisien atau pekali kebolehpercayaan yang menunjukkan item-item kajian berhubung antara satu sama lain (Mohd. Najib, 2003). Nilai koefisien yang menghampiri satu menunjukkan kebolehpercayaan adalah tinggi, baik dan berkesan, manakala nilai koefisien antara 0.6 dan 0.7 menunjukkan ia boleh

diterima. Seterusnya, jika nilai melebihi 0.8, ia adalah sangat baik. Selepas kajian rintis dijalankan, item-item soalan yang tidak sesuai seperti kesalahan bahasa, maksud yang tidak jelas dan kesilapan yang lain telah diperbetulkan dan diubahsuai sebelum kajian sebenar dijalankan. Nilai kebolehpercayaan instrumen ditunjukkan seperti dalam Jadual 4. Secara keseluruhan, nilai indeks kebolehpercayaan item soal selidik yang digunakan adalah tinggi dan setiap item boleh diterima.

Jadual 4 Nilai kebolehpercayaan instrumen

Pemboleh ubah	Bil. Item	Nilai Alpha, α
Bahagian B	11	0.872
Bahagian C	12	0.843
Bahagian D	9	0.882

Data yang diperoleh akan dianalisis menggunakan frekuensi, peratusan dan skor min. Tafsiran min daripada dapatan kajian melalui soal selidik berkaitan tahap kepuasan masyarakat terhadap pengurusan pentadbiran masjid, persepsi masyarakat terhadap pengurusan kewangan masjid dan pengupayaan dana masjid telah dianalisis menggunakan tahap skor min seperti yang ditunjukkan di Jadual 5.

Jadual 5 Garis panduan bagi skor min pemboleh ubah kajian

Skor Min	Tafsiran Skor Min		
	Tahap kepuasan masyarakat terhadap pengurusan pentadbiran masjid	Persepsi masyarakat terhadap pengurusan kewangan masjid	Pengupayaan dana masjid
1.00 hingga 2.33	Kurang memuaskan	Kurang bersetuju	Kurang bersetuju
2.34 hingga 3.66	Sederhana	Sederhana	Sederhana
3.67 hingga 5.00	Sangat memuaskan	Sangat bersetuju	Sangat bersetuju

6.0 DAPATAN KAJIAN

Dapatan kajian ini dibahagikan kepada empat (4) bahagian seperti di bawah:

- i. keperluan penjana dana masjid;
- ii. pengurusan pentadbiran masjid;
- iii. pengurusan kewangan masjid; dan
- iv. persepsi kaedah pengembangan dana masjid masjid.

6.1 Pandangan Masyarakat Terhadap Keperluan Penjana Dana Masjid

Jadual 6 menunjukkan tahap persetujuan masyarakat awam terhadap pengupayaan dana masjid untuk dilaburkan dalam sektor ekonomi yang berpotensi. Dapatan kajian menunjukkan hampir 75 peratus daripada jumlah responden yang terlibat dalam kajian ini bersetuju agar dana masjid ini dikembangkan atau dilaburkan dalam sektor-sektor ekonomi yang menjana pendapatan tambahan. Dapatan ini jelas menunjukkan bahawa, masyarakat awam meletakkan sepenuh kepercayaan kepada AJK Masjid mengembangkan wang yang disumbangkan secara harian, bulanan, mingguan atau tahunan bagi tujuan kemaslahatan masyarakat Islam. Daripada keseluruhan 2337 responden yang telah memberi maklum balas, 70 peratus (1636 orang) adalah terdiri daripada masyarakat luar bandar dan 30 peratus (701 orang) adalah masyarakat bandar.

Jadual 6 Tahap persetujuan masyarakat terhadap pengupayaan dana masjid dilaburkan dalam sektor ekonomi

Kategori Pendapat	Kekerapan	Peratus (%)
Ya	1741	74.5
Tidak	270	11.6
Tidak Pasti	326	13.9
Keseluruhan	2337	100.0

Dari sudut profil responden, persetujuan pengupayaan dana masjid untuk tujuan produktif disokong oleh setiap peringkat umur, pendidikan dan jawatan. Senario ini dapat digambarkan dalam Jadual 7 yang jelas menunjukkan bahawa pada pelbagai peringkat umur dan tahap pendidikan, para responden bersetuju agar dana masjid dikembangkan kepada sektor-sektor ekonomi yang dapat memberi nilai tambah. Persetujuan pengupayaan dana masjid ini adalah seimbang antara responden yang memegang jawatan sebagai AJK masjid dengan masyarakat awam. Berdasarkan dapatan ini, ia jelas menunjukkan bahawa AJK masjid dan masyarakat awam bersetuju agar dana masjid digunakan bagi tujuan pengembangan kepada aktiviti-aktiviti ekonomi yang produktif.

Jadual 7 Persetujuan pengupayaan dana masjid mengikut profil responden

Demografi	Ya	Tidak	Tidak Pasti	Jumlah
Umur				
Bawah 25 tahun	99	11	34	144
25 – 40 tahun	387	55	58	500
41 – 55 tahun	610	99	98	807
Melebihi 55 tahun	645	105	136	886
Keseluruhan	1741	270	326	2337
Pendidikan Tertinggi				
Pendidikan Rendah	257	44	68	389
SRP/LCE/PMR	300	43	68	411
MCE/SPM	589	100	90	779
STPM	104	16	20	140
Diploma	176	25	36	237
Sarjana Muda/Sarjana/PhD	218	28	20	266
Lain-lain	77	14	24	115
Keseluruhan	1741	270	326	2337
Ahli Jawatankuasa Masjid				
Ya	899	128	164	1191
Tidak	842	142	162	1146
Jumlah	1741	270	326	2337

6.2 Kepuasan Masyarakat Terhadap Pengurusan Pentadbiran Masjid

Jawatankuasa masjid yang dilantik berperanan penting dalam usaha menyatupadukan masyarakat ke arah tujuan kebaikan. Hubungan yang ditunjukkan oleh pengurusan ini amat penting bagi membolehkan aktiviti-aktiviti yang dirancang berjaya. Jadual 8 menunjukkan tahap persepsi masyarakat terhadap pengurusan pentadbiran masjid di negeri Perak.

Jadual 8 Tahap persepsi masyarakat terhadap pengurusan pentadbiran masjid

Item	Nilai Min	Kedudukan
Kemudahan ibadah	4.12	1
Kemudahan umum	3.99	2
Kerjasama antara AJK Masjid dan pegawai masjid	3.94	3
Kemesraan antara AJK Masjid dan masyarakat	3.90	4
Aktiviti kerohanian	3.90	5
Kesesuaian pegawai masjid yang dilantik	3.83	6
Pengurusan tanah perkuburan	3.77	7
Kesesuaian AJK Masjid yang dilantik	3.61	8
Perlantikan AJK Masjid	3.57	9
Aktiviti riadah/sukan	3.44	10
Aktiviti pendidikan	3.38	11

Berdasarkan Jadual 8, secara keseluruhannya didapati bahawa masyarakat amat berpuas hati dengan segala kemudahan yang disediakan sama ada untuk tujuan ibadah atau umum di masjid. Selain itu, masyarakat juga berpuas hati dengan hubungan kerjasama

antara AJK Masjid dan pegawai masjid, serta kemesraan antara AJK Masjid dengan kariah. Masyarakat juga turut berpuas hati dengan aktiviti kerohanian yang dijalankan oleh masjid, kesesuaian pegawai masjid yang dilantik dan pengurusan tanah perkuburan. Namun begitu, kajian mendapati tahap kepuasan yang agak sederhana dari segi kesesuaian AJK Masjid yang dilantik dan kaedah perlantikan AJK Masjid. Begitu juga dari segi aktiviti riadah/ sukan dan pendidikan di mana masyarakat secara keseluruhannya masih kurang berpuas hati terhadap aktiviti-aktiviti yang dilaksanakan.

6.3 Persepsi Masyarakat Terhadap Pengurusan Kewangan Masjid

Pelbagai aktiviti telah dilaksanakan oleh AJK Masjid yang dilantik dalam menguruskan sumbangan kewangan masyarakat awam. Jadual 9 menunjukkan tahap persepsi masyarakat terhadap pengurusan kewangan masjid sama ada berbentuk perbelanjaan untuk aktiviti keagamaan dan kerohanian, pembelian keperluan ibadah, penyelenggaraan, pembayaran gaji, bantuan kepada masyarakat dan sebagainya.

Jadual 9 Tahap persepsi masyarakat terhadap pengurusan kewangan masjid

Item	Nilai Purata	Kedudukan
Keagamaan dan kerohanian	4.15	1
Penceramah/Pengajar	4.05	2
Paparan kewangan masjid	3.94	3
Pembelian keperluan ibadah	3.93	4
Penyelenggaraan masjid	3.85	5
Pembesaran masjid	3.70	6
Pembelian peralatan elektrik	3.62	7
Pemberian bantuan kepada masyarakat	3.59	8
Pembayaran gaji dan upah	3.56	9
Penyelenggaraan tanah perkuburan	3.55	10
Pembelian peralatan tanah perkuburan	3.36	11
Pembayaran upah penjaga kubur	3.22	12

Hasil dapatan kajian menunjukkan masyarakat amat berpuas hati dengan pengurusan kewangan masjid bagi aktiviti keagamaan dan kerohanian, bayaran penceramah dan memaparkan kewangan masjid. Selain itu, masyarakat juga berpuas hati dengan pengurusan kewangan dari segi pembelian keperluan ibadah dan penyelenggaraan masjid.

Namun begitu, terdapat dapatan yang jelas perlu ditekankan iaitu melibatkan pengurusan kewangan bagi aktiviti pengurusan dan penyelenggaraan tanah perkuburan. Hasil dapatan turut menunjukkan bahawa masyarakat agak kurang berpuas hati dengan pembayaran upah penjaga kubur, penyelenggaraan tanah perkuburan serta pembelian peralatan tanah perkuburan. Keadaan ini secara tidak langsung menunjukkan bahawa masjid dan tanah perkuburan merupakan dua perkara yang berbeza pada tanggapan masyarakat. Kemusykilan yang perlu diperjelaskan oleh pihak berkuasa agama kepada masyarakat di sini ialah berkaitan pihak sebenar yang bertanggungjawab dalam pengurusan tanah perkuburan. Hal ini penting bagi mengelakkan kekeliruan pada masa hadapan disebabkan beberapa urusan berkaitan kematian melibatkan pegawai-pegawai masjid.

6.4 Persepsi Masyarakat Terhadap Cadangan Pengembangan Dana Masjid

Dalam usaha mengembangkan dana masjid, seringkali wujud perbezaan pandangan di kalangan masyarakat berkaitan corak dan hala tuju pelaburannya. Hal ini berkemungkinan dipengaruhi oleh faktor pendidikan, pengalaman kerja, lokasi dan sebagainya. Jadual 10 menunjukkan persepsi atau persetujuan masyarakat terhadap beberapa cadangan pengupayaan dana masjid dalam pelbagai bidang ekonomi.

Jadual 10 Persepsi masyarakat terhadap perkembangan dana masjid

Item	Nilai Purata	Kedudukan
Koperasi	3.68	1
Perladangan	3.59	2
Pendidikan	3.46	3
Hartanah	3.43	4
Perniagaan	3.34	5
Pelaburan	3.08	6
Pelancongan	3.04	7
Riadah/Sukan	3.02	8
Perkhidmatan	2.90	9

Berdasarkan Jadual 10, didapati bahawa masyarakat awam di negeri Perak amat bersetuju sekiranya dana masjid digunakan untuk tujuan pengembangan aktiviti ekonomi masyarakat setempat melalui penubuhan koperasi masjid. Hal ini dijustifikasikan kepada situasi semasa yang menunjukkan wujudnya usaha intensif daripada beberapa pihak untuk menubuhkan koperasi masjid. Namun begitu, dalam usaha memperuntukkan dana masjid kepada penubuhan koperasi masjid, kefahaman berkaitan penubuhan koperasi masjid dan koperasi

kariah masjid perlu diberi perhatian yang terperinci. Ini kerana, ia melibatkan perbezaan dari sudut operasi, tanggungjawab dan perspektif muamalah.

Bagi lain-lain tujuan pelaburan, didapati bahawa masyarakat bersetuju pada tahap sederhana penggunaan dana masjid bagi tujuan perladangan, pendidikan, hartanah dan perniagaan. Hal ini berkemungkinan dikaitkan dengan terhadnya maklumat yang dimiliki oleh masyarakat awam dengan jumlah dana yang dimiliki oleh pihak masjid.

Secara keseluruhannya, didapati bahawa masyarakat awam bersetuju terhadap pengembangan dana masjid bagi tujuan kemaslahatan awam. Dalam masa yang sama, maklumat berkaitan status terkini akaun masjid perlulah dimaklumkan kepada masyarakat awam untuk mengelak daripada berlakunya ketidakpuasan hati masyarakat pada masa hadapan sekiranya usaha-usaha pengupayaan dana masjid ini telah dilaksanakan.

6.5 Masalah Pentadbiran Dan Pengurusan Kewangan Masjid

Dalam usaha memartabatkan institusi masjid ke arah yang lebih gemilang, beberapa masalah yang berlaku perlu ditangani oleh pihak masjid. Jadual 11 menunjukkan persepsi masyarakat awam berkaitan masalah yang diperhatikan wujud dari segi pentadbiran dan pengurusan masjid serta pengurusan kewangan masjid.

Berdasarkan Jadual 11, masalah utama yang dihadapi oleh pihak masjid ialah dari segi bilangan jemaah yang agak kurang dan ini merupakan halangan besar dalam mengimarahkan aktiviti masjid. Senario ini berkemungkinan dapat dikaitkan dengan faktor ideologi politik dan kewibawaan AJK Masjid yang dilantik.

Jadual 11 Masalah pentadbiran dan pengurusan kewangan masjid

Masalah Pentadbiran dan Pengurusan Masjid	
Ahli jawatankuasa tidak aktif	42.1 %
Perbezaan ideologi politik	43.3 %
Kurang bilangan jemaah	57.5 %
Masalah Pengurusan Kewangan Masjid	
Kecurian	25.3 %
Kos perbelanjaan yang tinggi	30.8 %
Pengurusan kewangan yang tidak cekap	22.3 %
Kutipan yang rendah	56.4 %
Pecah amanah	5.9 %

Dari segi pengurusan kewangan masjid, masyarakat awam mendapati masalah utama yang dihadapi oleh masjid adalah berkaitan dengan jumlah kutipan yang diperoleh oleh masjid adalah rendah di samping kos perbelanjaan masjid yang tinggi. Dengan kutipan masjid yang rendah ini berkemungkinan menyebabkan terbantutnya perancangan pelaksanaan aktiviti-aktiviti masjid yang boleh memberi manfaat kepada kariah. Selain itu, masyarakat juga mendapati masjid menghadapi masalah kecurian dan pengurusan yang tidak cekap. Oleh itu, institusi masjid perlu diurus tadbir dengan cekap bagi mengelakkan kepincangan terhadap proses pembangunan masyarakat Islam secara keseluruhan.

7.0 KESIMPULAN

Umat Islam dianugerahkan bukan sahaja dengan anugerah agama yang terpuji dan tinggi, bahkan Allah SWT juga menyediakan sumber yang mencukupi untuk dimanfaatkan. Walau bagaimanapun, kesan penjajahan Inggeris telah meninggalkan unsur-unsur sekularisme dalam sistem pentadbiran sehingga menyebabkan berlaku pengasingan dalam bidang-bidang yang dipelajari dan akhirnya menimbulkan salah faham serta kekeliruan dalam kalangan masyarakat Islam (Syed Naquib Al – Attas 1972) . Dengan lain perkataan, berlaku pengasingan antara hal dunia dan akhirat

Walaupun pada masa ini masjid tidak lagi digunakan sebagai pusat pentadbiran, tetapi fungsinya sebagai penjana pembangunan insan perlu dikekalkan. Oleh itu, dorongan untuk mengembalikan peranan yang lebih banyak kepada institusi masjid perlu digerakkan dalam pelbagai bidang dan tidak terhad kepada bidang keagamaan semata-mata. Dalam usaha menjadikan masjid sebagai pusat kewangan atau penyedia dana khususnya kepada masyarakat setempat, langkah awal yang boleh diwujudkan ialah mengadakan kerjasama antara institusi-institusi masjid di bawah satu badan koperasi. Dengan wujudnya badan sebegini, pakar-pakar berkeelayakan dapat mengesyorkan idea perniagaan dan sebagainya yang dapat dimajukan oleh usahawan Muslim. Dengan ini, impak atau kesan limpahan yang lebih melebar akan terlaksana melalui dana yang disediakan seperti peluang pekerjaan baru, tempat yang strategik, makanan dan keperluan masyarakat yang bertepatan dengan syarak dan sebagainya. Paling penting, melalui aliran dana masjid ini, manfaat yang diterima bukan sahaja terhad kepada masyarakat setempat, tetapi dapat dimanfaatkan semaksimal mungkin oleh seluruh umat Islam.

Selain itu juga, institusi masjid juga perlu diurus tadbir dengan cekap bagi mengelakkan kepincangan terhadap proses pembangunan masyarakat Islam secara keseluruhan. Dengan pengurusan yang cekap dan sistematik serta pelaksanaan aktiviti-aktiviti bersifat spiritual dan ekonomi akan mempengaruhi suasana pengimarahkan masjid yang mana akhirnya mengubah persepsi masyarakat terhadap peranan masjid sebagai tempat ibadat kepada pusat pembangunan ekonomi Islam.

Penghargaan

Artikel ini adalah berasaskan kepada penemuan penyelidikan yang dibiayai oleh Kementerian Pengajian Tinggi, Malaysia (ERGS: 2012-0086-107-22)

Rujukan

- Abdullah Mat dan Muhyidin Aziz. (2003). Konsep dan Falsafah Masjid, Norrodzoh Siren dan Yusmini Md Yusof (penyt.), *Membangun Institusi Masjid*. Petaling Jaya: Intel Multimedia and Publication.
- Abdul Munir Ismail. (2012). *Urus Tadbir Masjid Secara Berkesan*. Tanjong Malim: Penerbit Universiti Pendidikan Sultan Idris.
- Ab. Mumin Ab. Ghani. (2006). Sistem Pengurusan Islam: Tinjauan Menyeluruh Dari Aspek Konsep, dalam Ab. Mumin Ab. Ghani dan Fadillah Mansor (penyt) dalam *Dimensi Pengurusan Islam: Mengurus Kerja dan Mengurus Modal Islam*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Ahmad Puhad Alim dan Siti Roddiah Abdullah. (2010). *Audit Pengurusan Masjid: Kajian di Daerah Pasir Puteh, Kelantan*. Universiti Teknologi Malaysia: Tidak Diterbitkan.
- Ahmad Zaki Hj. Abdul Latiff. (2009). *Pentadbiran Masjid Secara Profesional*. Putrajaya: Yayasan Islam Hadhari
- Ahmad Nawawi Yaakob, Ramlee Ramlan dan Rashidah Ahmad Dahari. (2008). Manual Prosedur Kerja (MPK): Ke Arah Memantapkan Pengurusan Masjid, Muhd. Ismail Mustari dan Kamarul Azmi Jasmi (penyt.), *Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Pengurusan Masjid*. Johor: Penerbit UTM.
- Ajmain@Jimaain. (2008). Institusi Masjid dalam Memperkasakan Pembangunan Modal Insan. Muhd. Ismail Mustari dan Kamarul Azmi Jasmi (penyt.), *Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Pengurusan Masjid*. Johor: Penerbit UTM.
- Al-Fairuz Abadi. (1987). *Al-Kamus Al-Muhit*. Beirut: Muassasah al-Risalah.
- Azman Che Omar. (2003). *Pengurusan di Malaysia dari Perspektif Islam*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Chua, Y. P. (2006). *Kaedah dan Statistik Penyelidikan: Kaedah Penyelidikan*. Malaysia: McGraw-Hill.
- Fidlizan Muhammad, Mohd Yahya Mohd Hussin, Syed Ismail Syed Mohamad dan Amal Hayati Ishak. (2007). Potensi Pengembangan Industri Kecil Sederhana (IKS) Melalui Dana Masjid, dalam *Prosiding Persidangan Kebangsaan Industri Kecil dan Sederhana 2007*.
- Fidlizan Muhammad dan Mohd Yahya Mohd Hussin. (2009). Peranan Masjid Sebagai Institusi Sosio Ekonomi bagi Membantu Masyarakat Menghadapi Krisis Ekonomi. *Majalah Cahaya*, Jan-Feb 2009, JAKIM.
- Hasan Bahrom. (2008). Menjana Sumber Kewangan Masjid Pemangkin Pembangunan Ekonomi Ummah, Muhd. Ismail Mustari dan Kamarul Azmi Jasmi (penyt.), *Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Pengurusan Masjid*. Johor: Penerbit UTM.
- Hairunnizam Wahid, Nor Ghani Md Nor, Jaafar Ahmad dan Sanep Ahmad. (2009). Masjid dan Pembentukan Modal Sosial: Apakah Faktor Penentu Aktivism Masjid? dalam Sanep et.al (penyt.), *Prosiding Bengkel Penyelidikan Gunaan dalam Ekonomi Islam*, 1–9.
- Jaafar Ahmad, Sanep Ahmad, Mariani Abd Majid dan Hairunnizam Wahid. (2001). Dana dan Harta Masjid di Malaysia: Ke Arah Pengurusan Strategik dalam *National Workshop on Capacity Building Towards Excellence in Econ. Research & Policy Formulation*, 23-24 April 2001, Fakulti Ekonomi UKM dan UUM. 1–13.
- Joni Tamkin Borhan and Che Zarrina Sa'ari. (2003). Pembangunan Ekonomi Masjid dalam Norrodzoh Hj. Siren & Yusmini Md Yusoff (penyt.), *Membangun Institusi Masjid*. Kuala Lumpur: Intel Multimedia and Publication.
- Joni Tamkin Borhan, Mohd Yahya Mohd Hussin, Fidlizan Muhammad dan Mohd Fauzi Abu @ Hussin. (2011). Membentuk Usahawan Muslim: Peranan Dana Masjid. *Jurnal al-Basirah*, 1(1), 53–63.
- Maliah Sulaiman. (2007). The Internal Control Procedures of Mosques in Malaysia. *Blumenau*, 3(2), 101–115.
- Mohd Affandi Hassan (ed.). (1991). *Kecemerlangan Pentadbiran: Dasar dan Amalan Dalam Islam*. Kuala Lumpur: INTAN.
- Mohd Noor Azli Ali Khan, Mohd Zulrushdi Salleh dan Norhayati Salleh. (2008). Pengurusan Masjid: Satu Tinjauan ke atas Kecemerlangan Masjid, Mohd Ismail Mustari dan Kamarul Azmi Jasmi (penyt.), *Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Masjid*. Johor: Penerbit UTM.
- Mohd Salleh Ariff. (2009). *Pembangunan manusia Bermula dari Institusi Masjid*. <http://suaralabuan.blogspot.com/2009/11/pembangunan-manusia-bermula-dari.html>. Diperolehi pada 2 Februari 2013.
- Mohd Yahya Mohd Hussin, Fidlizan Muhammad, Azila Abdul Razak, Nurul Fadly Habidin dan Syed Ismail SyedMohamad. (2012). Eksplorasi Dana Kewangan Masjid di Negeri Perak, Prosiding PERKEM VII, Jilid II, 1274–1286.
- Mohd Yahya Mohd Hussin, Fidlizan Muhammad dan Mohd Yazid Isa. (2011). Dana Masjid Menjana Ekonomi Ummah. *Jurnal Muamalat*, 4, 199–213.
- Nasoha Saabin. (2001). *Memartabatkan Masjid*. Kuala Lumpur: Utusan Publication Distribution Sdn. Bhd.
- Norrodzoh Hj. Siren. (2006). *Strategi Mengurus Masjid*. Kuala Lumpur: Jabatan Dakwah dan Pembangunan Insan, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya.
- Roslan Mohamed. (2008). Pemerkasaan Masjid Melalui Pengurusan Profesional, Mohd. Ismail Mustari dan Kamarul Azmi Jasmi (penyt.), *Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Pengurusan Masjid*. Johor: Penerbit UTM.
- Roslan Mohamed. (2003). Keberkesanan Program Masjid: Kajian Umum Masjid-Masjid di Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur, Norrodzoh Siren dan Yusmini Md Yusof (penyt.), *Membangun Institusi Masjid*. Petaling Jaya: Intel Multimedia and Publication.
- Salawati Haris. 6 Strategi Masjid Boleh Buat Duit. (Millennia Muslim; YADIM, 2008).
- Siti Alawiah Siraj, Shahul Hameed Mohamed Ibrahim dan Maliah Sulaiman. (2008). Pengurusan Kewangan: Mempamerkan Akauntabiliti Masjid, Mohd. Ismail Mustari dan Kamarul Azmi Jasmi (penyt.), *Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Pengurusan Masjid*. Johor: Penerbit UTM.
- Syed Naquib Al- Attas. (1972). *Islam dalam Sejarah dan Kebudayaan Melayu*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Tafsir Pimpinan Ar-Rahman Kepada Pengertian Al-Quran 30 Juzuk*. (2000). Abdullah Bin Muhammad Basmeih (terjemahan). Kuala Lumpur: Darul Fikh.
- Zainuddin Jaafar. (2001). Ke Arah Menjadikan Institusi Masjid Sebagai Pusat Kecemerlangan Komuniti Islam Selangor. *Jurnal YADIM*, 2.